

Reindrift, hushold og kjønn: Sør-Troms på 1700-tallet, i historisk kildemateriale

DIKKA STORM

Fra lang tid tilbake har det vært drevet reindrift på Hinnøya og i Sør-Troms. Men hvordan foregikk reindriften på 1700- og 1800-tallet, hvem deltok i næringen – og deltok kvinnene? Dette er spørsmål jeg har stilt ved gjennomgang av ulikt kildemateriale med svært begrensede opplysninger også om kvinners deltakelse. For å få et innblikk i hvem som deltok i reindriften og hvordan næringen ble drevet, har jeg undersøkt sammensetningen av husholdet og husholdbegrepet i en reindriftsbefolkning i tingboks- og folketellingsmaterialet samt vitneavhør fra 1740-tallet. Ved en analyse av kildematerialet vil jeg belyse både menn og kvinners roller i husholdet, næringsutøvelsen og stedet eller området som de enkelte personer kan knyttes til.¹ Med utgangspunkt i etnografiske og biografiske beskrivelser er det også mulig å studere bosetningshistorien i et fornyet perspektiv.

I Sør-Troms har samisk og norsk befolkning bodd side om side i århundrer, og i de samiske markebygdene var økonomien tidligere basert på kombinasjonsdrift med jordbruk, fiske og reindrift i tillegg til utmarksnæringer som jakt og fangst. I det kildematerialet jeg har undersøkt opptrer den enkelte person sjelden som et enkeltindivid, men oftest på vegne av familien eller husholdet og som deltaker i bygda eller *siidaen* og i samfunnet. *Siida er* et begrep som på samisk omfatter ulike grupper og steder, og en sosial og romlig organisering der medlemmene innehar vekslende roller.² Ved en kritisk gjennomgang av kildene lar det seg likevel gjøre å utarbeide en skisse eller beskrivelse av oppgaver i husholdet som kan gi utsnitt av den enkeltes livshistorie knyttet til steder.³ Med et kjønnsperspektiv viser jeg at det er mulig å belyse tilstedeværelse av kvinner og menn i ulike faser gjennom livet. Og ved slutninger fra andre kildegrupper er det dessuten mulig å synliggjøre kvinners roller i samfunnet og deltakelse i utnyttningen av tradisjonell kunnskap, ressurser og bruksområder.

Jeg vil fokusere på begrepene familie, hushold og husstand i min analyse av sammensetningen av husholdet og antall hushold. Disse begrepelige størrelsene representerer ulike tilnærminger til det å beskrive og kvantifisere kollektive enheter der personene er i slekt eller inngår i et arbeidsfelleskap med hverandre. Enkelte av begrepene kan også sees nært knyttet til et eller flere steder i et bestemt tidsrom. En definisjon av familiebegrepet har ifølge

annen tilnærming er husstandsbegrepet som med særlig hensyn til Nord-Norge er drøftet på grunnlag av 1801-tellingen av historikeren Marianne Jarnæs Erikstad.⁶ En husstand omfattet ikke bare familie og slekt, men kunne også omfatte tjenestefolk, kårfolk, føderåd, innerster, losjerende, osv.⁷ Historisk sett kan en *siida* i et samfunn med reindrift som hovednæringsvei ifølge Sigrid Drake bestå av ett, to eller tre hushold eller «matlag».⁸ Drakes undersøkelse bygger på en leksikografisk studie av arkivet etter Jonas A. Nensén (1791-1881) som på 1800-tallet oppteget ulike samiske dialekter tilhørende den samiske befolkningen i Västerbotten. Drake presenterer familie-, slekt-, og slektskapsbenevnelser i tillegg til sosiale og juridiske forhold.⁹ I et nyere perspektiv har Elina Helander fokusert på begrepet *siida* som definering av hjorder og områder i tillegg til sosial organisering i et reindrifftsamfunn.¹⁰ Hva angår deltakerne i en *siida* foreligger en undersøkelse av historikeren Astri Andresen.¹¹ Hun har sammenlignet sammensetningen av hushold i reindrifftsbefolkningen i *Gárasavvon/Karesuando* og i *Čohkkeras/Jukkasjärvi* i perioden rundt århundreskiftet 1900.¹² Slike kollektive enheter kan også sees som en prosess i forhold til en romlig dimensjon i forhold til sted og tid gjennom årets gang i en nomadisk, sesongvis eller fast bosetning. I en slik sammenheng vil størrelsen og sammensetningen av husholdene kunne endre seg i løpet av et år eller over år.

Kjønn i forskning på samisk kultur og samfunn

I forskning om samiske forhold har kvinner alltid vært til stede, men fokus har ikke vært rettet mot kjønn eller kvinners tilstedeværelse, derimot hovedsakelig mot etnografiske studier, språk, rettigheter og materiell kultur i et helhetlig perspektiv.¹³ Det er først i de senere tiår at kjønn er tatt opp som forskningstema innen samisk forskning, og at det er rettet fokus på kjønnsperspektiv knyttet til urfolk. I en antologi med innlegg fra ulike disipliner som antropologi, arkeologi og sosiologi blir kjønnsperspektiv diskutert knyttet til generasjon og hushold i et materielt og et romlig perspektiv i en nordlig sammenheng.¹⁴ Antropologene Lisa Frink og Rita S. Shepard og arkeolog Gregory A. Reinhardt diskuterer samfunnsvitenskapelige tilnærminger basert på kjønn i et tidsperspektiv.¹⁵ Som forskere undersøker de mulighetene de har for å gi innsikt til de livene som de ønsker å forstå. Studier av kjønn, hevder de, er om mennesker og deres sosiale betydning, utførelse, ytelse eller presentasjon og markering eller identifisering av kjønn. Den kulturelle forståelsen av kjønn vil skifte ut fra livsfase, generasjon eller sosiale posisjon som individet befinner seg i gjennom sitt forhold til andre mennesker. Fortiden må utvilsomt ha omfattet samme grad av kompleksitet i slike kjønnete forhold som nåtiden. I fokuset på kjønn må det rettes spørsmål om menneskelige verdier og følelser, lojalitet og rivalisering, triumf og tragedie, kjærlighet og redsel, fremgang og

eget uttrykk og ytelse, ønsker og konkurranse, hevder de. På en slik måte vil en undersøkelse av et kjønnsperspektiv omfatte et mangfold av menneskenes uttrykk i ulike kulturer og hvordan de velger å skape, gjenskape og endre deres personlige identiteter og samhandling både innen og mellom samfunn og omgivelser på en meningsfull måte. Med dette in mente vil jeg ta for meg en del av det tilgjengelige kildematerialet for å vise at det kan anvendes i de ulike sammenhenger som individer av begge kjønn står oppe i, til ulike tider og i ulike livsfaser.¹⁶ Ved en biografisk tilnærming kan en drøfte både de kjønns spesifikke roller kvinner og menn inntar, deres status og deres rolle som deltakere i ulike grupper.

Historisk kildemateriale og begrepsavklaring

I Norden er kildematerialet rikt og omfattende fra 1700-tallet, og det er svært detaljert og gir grunnlag for i hovedsak å identifisere den mannlige samiske og norske befolkningen. Systematisk informasjon om kvinners tilstedeværelse opptre først fra 1769/70 gjennom folketellingene som ideelt skulle omfatte hele befolkningen med kvinner og menn.¹⁷ For å belyse temaet reindrift og kjønn, har jeg i denne presentasjonen valgt ut eksempler fra fire ulike kildekategorier som ved å kombineres kan gi en mer utdypende forståelse av bosetning og reindrift i Sør-Troms. Det gjelder folketellinger, skattelister, tingbøker og vitneavhør i samband med grensefastsettelsen mellom Danmark-Norge og Sverige midt på 1700-tallet.

I utvalgte arbeider foreligger det oversikt over kvinner og menn basert på utdrag fra kirkebøkene som belyser befolkningens sammensetning. I en analyse av den bofaste og den nomadiske befolkningen i *Čohkkeras / Jukkasjärvi* – fra naboombådene på svensk side, har Jacob Turdfjäll for perioden 1725–74 påvist den ulike sammensetningen av hushold i den bofaste og nomadiske befolkningen.¹⁸ I Danmark-Norge ble den andre folketellingen gjennomført i 1801.¹⁹ Tellingen ble fulgt av flere i løpet av det 19. århundret, i 1865, 1875, 1891 og 1900, og de gir i tillegg til stedlig tilhørighet, svært detaljerte opplysninger om befolkningen på individnivå, om den enkelte person og hans eller hennes sosiale status og økonomi.²⁰ I denne sammenhengen vil jeg fokusere på opplysninger hentet fra folketellingen 1801.²¹

Den dansk-norske stat innkrevde skatt av reindrifftsutøvere fra 1600-tallet og frem til siste halvdel av 1700-tallet, som ledd i det å hevde rett til landområdene i nord. Dette materialet kan kombineres med andre samtidige kilder som blant annet tingbøkene.²² I kildematerialet benyttes en rekke benevnelser eller forsøk på å kategorisere den samiske befolkningen i ulike grupper ut fra datidens kunnskap og forståelse. En slik kategorisering kan også sees ut fra hvilke hensikter myndighetene eller ulike aktører hadde. De enkelte benevnelser og kategoriene

knyttet til skattelisten som begrepene “Lapper” og “Fjellfinner” som begge er nevnt i overskriften av fortegnelsen over rein-eiere, må ha grunnlag i ulik betydning. I første del av 1700-tallet benyttes betegnelsen “lapper” for å omtale reindriftsutøvere som var nomadiserende. Mot 1740–50-tallet forekommer det mer spesifikke tillegg til begrepet “lapp”. Betegnelsen “Bøyde-Lap” angir at reindriftsutøveren oppholder seg i bygda el-

ler i områdene omkring bygdene. Slik uttrykkes et forsøk på kategorisering av en befolkningsgruppe som lokaliseres til en bygd og det å være fastboende. I listen nevnes i tillegg “Fjellfinner”, som kan knyttes til “finner” – den gamle norrøne betegnelsen på samer.²³ Denne gruppen omfattes av samer som utøver en rekke næringer og tidligere hadde økonomisk tilpasning der områder ble utnyttet ved sesongvise flyttinger. Når “finnene” her betegnes med forstavelsen “fjell-”, så kan det ligge flere tolkninger til grunn for forståelsen av dette. Gruppen kan være definert ut fra deres tilhørighet i kystområdene, der de i utgangspunktet ikke nødvendigvis utøvde reindrift med lange flyttinger, men hadde en driftsstruktur som innebefattet avgrensede områder ved kysten – på de store øyene eller på fastlandet. Reinholdet kunne da både sees som den primære næringstilpasningen eller som ledd i en kombinasjon med andre næringer. Betegnelsene og hva de representerte, viser at hovedvekten av reineierne fremsto med samisk etnisitet. I materialet nevnes det også personer som har finsk/ kvensk eller svensk bakgrunn etnisitet. I Senja fogderi ble “Fjellfinne-” og “Lappe Skat” betalt av reindriftsutøvende samer som hadde tilhørighet i kystområdene. Jordbrukere, fiskere og andre grupper, er i utgangspunktet ikke med i denne skattegruppen.

I samband med forarbeidet for å avklare og få fastsatt grensen mellom Danmark–Norge og Sverige–Finland ble Peter Schnitler (1690–1751) utnevnt i 1742 av Kong Christian VI for å

Tabell 1. Oversikt over befolkningen i Kvæfjord på 1700-tallet.								
Kilder	Mannlige individ	Familier	Gårder	Gårdbrukere	Alle individer	Beregnet befolkning	Norske - ikke samer	Samer
Mantall 1701	274			90		740		
Matrikkel 1723			51	115				
Skanke ca. 1730*		126			600			600
Biskop Fredrik Nannestad ca. 1750		120						12 / 13**
Folketelling 1769/70						958	810	148
Folketelling 1801					1197	1197	1030	164
*Antall personer er registrert i perioden 1724 til 1727 og omfatter et større område i Senja og Vesterålen misjonsdistrikt.								
** Det er ikke opplyst om disse familiene er inkludert i det oppgitte totale antall.								
Kilde: Mantall 1701, Matrikkelutkast 1723, Skanke ca. 1730, Visitasprotokoll 1737–1770 fol. 264, RA, Folketellingen 1769/70, Folketellingen 1801, Markussen 2001: 37, 59.								

undersøke grenseforholdene. Schnitlers oppgave var å kartlegge områdene, slik at en ut fra de innsamlede opplysninger skulle kunne fastsette grensen og bygge grensemarkeringer.²⁴ Arbeidet ble igangsatt i 1742 og varte i tre år til 1745. Med grunnlag i undersøkelsene og etter senere forhandlinger ble det trukket en fysisk grense mellom Sverige og Norge i 1751.²⁵ Schnitlers undersøkelser og kartlegging foregikk med start sør for Trondheim og nordover til Øst-Finnmark ved tre reiser. Han fulgte en nøye planlagt reiserute, med stopp og møter på de ulike steder og med intervju av innkalte vitner som innehadde lokalkunnskap om de områdene som skulle undersøkes. Som assistent hadde han med seg tidligere misjonær Erik Helset, som også var tolk i samisk språk.²⁶ Helsets kunnskap om misjonens organisasjon, må – i tillegg til praktiske egenskaper – ha kommet til nytte i deres reise nordover. I Schnitlers detaljerte reisedagbøker og protokoller over arbeidet, ble referater fra rettsmøtene med intervjuer av vitner inkludert. Alle tilstedeværende personer på møtene, deres roller og vitneutsagn ble dokumentert. Det var de samiske vitnenes lokale og detaljerte kunnskaper om forholdene i områdene langs fjellryggen eller vannskillet – *Kjølen* – som ble undersøkt. Innenfor Senja fogderi ble nitten samiske reineiere avhørt som vitner. Protokollene gir detaljert informasjon om vitnenes sosiale status og familieforhold, et meget fylldig bilde av ulike natur- og samfunnsforhold i de undersøkte områder i første del av 1740-tallet.²⁷

Reineiere og deres roller på 1700-tallet

Av de 220 reineierne i skattematerialet i Senja fogderi i perioden fra 1714 til 1753 var det ikke registrert et eneste kvinnenavn. Så hvordan kan kvinnelige reineiere identifiseres? Et formelt spørsmål er hvordan skattelister ble satt opp og hvilke holdepunkt innkreveren eller fogden hadde til å utpeke en hovedperson. Et kriterium for å føres på listen og for å betale skatt, var å være hovedperson i et hushold eller familie. Så da personen startet med å betale skatt, reflekterer det en endring i sivil status, og personen representerer en gruppe mennesker. Kvinners tilstedeværelse og sammensetningen av hushold i reindriften i første del av 1700-tallet, kan belyses ved at tre typer informasjon hentes ut av skattelister.

Den første typen opplysning om kvinnelig tilstedeværelse i listene, er at det ofte nevnes at skattebetaleren nylig er gift. I listene er det opplyst om at reineieren “nedkom” eller møtte på tinget, og samtidig ble det registrert at de også var nygift. De fleste registreringene bekrefter opplysningen om at når reineieren representerer et familiehushold, så ansees han som skatteytter, jamfør Qvigstads forklaring i innledningen av listene om at giftermål var en grunn for å kunne opptas i manntallet.²⁸ Ved registrering av skatteytter og at han er nygift, opplyses det også om hustruens rolle i arbeidsfellesskapet som familien, som enhet må ha utøvd i reindriften. Det

foreligger opplysninger om fem tilfeller i Astafjord, ett tilfelle i Dyrøy og ett i Baltestad og Gisund, der reieneierne først ble gift andre året eller flere år etter at de ble registrert som skatteyttere. I listene finnes det en mer utdypende opplysning om skatteysterens kone som bidro til økonomien. I 1726 sies det at Amund Nilsen, Fauskevåg tinglag "har ingen rein", og året etter at "konen tigger".²⁹ Her søkte hun ekstraintekter ved tigging.

Den andre måten det opplyses om tilstedeværelse av kvinner og som synliggjør kvinnen som hovedperson i husholdet, var når en mannlig skattebetaler var død og enken tok over pliktene. Enken ble ført inn i listene uten opplysning om hennes navn, men som hans enke som betalte skatt. Registreringen av enken viser at innkrevingen av skatt ikke bare gjaldt det mannlige hovedmedlemmet, men at det var husholdet som ble skattlagt. Ved innledningen av perioden er det av de 220 reieneierne opplyst om to enker henholdsvis i Astafjord og Dyrøy, og i løpet av perioden frem til 1753 er det til sammen ti enker som det foreligger informasjon om for hele Senja fogderi.³⁰ For Astafjord kan det nevnes at det er utarbeidet en oversikt over antall enker med bygsel, som kan være grunnlag for en sammenligning med det utvalgte materialet.³¹ Det gjaldt gjennomsnittlig ti enker fra 1613 til 1713, men fra slutten av 1720-tallet økte antallet til ca. 30 enker. For hele den fastboende befolkningen i Ankenes og Evenes har Janichen Olsen i en historisk-demografisk undersøkelse av Ofotens sammensatte, fleretniske befolkning på 1700-tallet, beregnet en gjennomsnittlig husholdstørrelse på 5,7 personer i 1749, og 6,2 i 1801.³² Det ble tatt utgangspunkt i opplysninger om enker som oppsittere på gårdene i leidangslistene, og at kvinnene var nødvendige parter i datidens gårdsdrift. En tilsvarende oversikt over den samiske nomadebefolkningen var det vanskelig å gi på grunn av mangelfullt materiale.

Utover de to ovennevnte tilfellene er det til sammen åtte kvinner som er nevnt i materialet med opplysning om at enken overtok ansvaret for husholdet, ansvaret for reindriften og betalte skatt etter mannens død. Hvor mange av kvinnene som er identifisert, kan stedfestes? Etter en gjennomgang kan ca. halvparten kvinnene og deres reindrift delvis lokaliseres. De fordeler seg med én i Kvæfjord, én i Sand, tre i Astafjord, én i Dyrøy og to i Baltestad og Gisund. Å rekonstruere deres livsløp gir innblikk i utnytting av steder og områder. Når en så ser disse i kombinasjon med deres tidligere ektefellers livsløp, kan det fremvises ulike prosesser som gir mulighet for å lokalisere reieneierne i korte og lengre perioder. Ved å rekonstruere livsløpene til reieneierne Magnus Olsen og Povel Amundsen og deres ektefeller, identifiseres områder som ble utnyttet, og der de ulike personer noen år måtte møte for å betale skatt i det ene fogderiet og noen år i det andre. Opplysninger om slektsforhold med tilknytning til svensk side er eksempel på slektskap og familie som kan knyttes direkte til reindriften mellom innlandet øst for Kjølén og kystområdet.

Den tredje formen for opplysninger om kvinners deltakelse, kan leses i skattelistede – om mødre. En reineier Sjur Nilsen, Kvæfjord tinglag, ble ikke i følge forklaringen registrert som skatteyder “før i 1728, fordi han har tatt seg av sin mor”.³³ Opplysningen gir en indikasjon om at hans mor er enke med ansvar for reindriften i husholdet, og sønnen var deltaker i husholdet. Ansvaret ble overført til ham i 1728 da hans mor sannsynligvis var død. Etter at han etablerte eget hushold foreligger det ikke opplysninger.

Dersom de ulike spor etter kvinner og deres deltakelse i tilknytning til reindriften summeres etter listene fra 1714–53, kan det vises til følgende familierelasjoner og roller i nomadiske hushold: mor og sønn; mann og hustru; enke; far og sønn; og ugift mann. Den sistnevnte kan sees ut fra opplysningen om reineierens sosiale status før han kom ned fra fjellet, møtte på tinget og ble registrert som nygift. Disse fem kategoriene representerer de personene som opptrer i kildene. De kan sies å være fem ulike observasjoner eller faser i et hushold. På et slikt grunnlag kan husholdene søkes å rekonstrueres. De besto av flere personer enn de som blir synliggjort i det publiserte kildematerialet, og i skattemessig sammenheng blir representert av én reineier. I det originale arkivmaterialet gis det noen flere opplysninger om flere personer som for eksempel drenger.

Det foreligger noen få undersøkelser som drøfter sammensetningen av hushold i tilknytning til reindrift og med særlig vekt på historisk materiale. Opplysningene fra skattematerialet kan sammenlignes med del-studier som også belyser forhold i Sør-Troms. Turdfjälls undersøkelse av de demografiske forhold i Jukkasjärvi fra 1725 til 1774, inndelte befolkningen i fastboende og nomader med en sammensetning på henholdsvis 14 % og 86 %.³⁴ Etter å ha sett på fødte, døde og ekteviede, delte han den levende befolkning i kategorier etter kjønn og aldersgrupper under og over 15 år. Tallene viser anslagsvis at 1/3 var under 15 år og 2/3 av befolkningen var over 15 år. Avslutningsvis opplyser han at i tillegg til hushold blant nybyggere og bruksfolkene, så var det 167 hushold eller matlag i den nomadiserende befolkningen med til sammen 677 personer. Dette gir en gjennomsnittlig husholdstørrelse på 4,05. Dette står litt i motsetning til opplysningen om at det i Jukkasjärvi var kjent at en kvinne som var nomade, ikke fødte mer en ni barn, men blant nybyggerne ble det født flere. Et barn ble ammet i over to år, og det vanlige var tre år mellom fødslene.³⁵ Opplysningen om husholdstørrelsen kan sees i forhold til at 2/3 av befolkningen var over 15 år, og her synes det som om barna, når de er nådd en viss alder flytter ut.

Reindriften som kom til syne gjennom skattelistede hevdet språk- og kulturforsker professor Israel Ruong (1903-1986) kunne karakteriseres av små flokker med korte og ofte flyttinger.³⁶ Han opplyste ikke særskilt om husholdene, men pekte på at den intensive reindriften på 1700-tallet

ikke skilte seg mye fra hvordan reindriften fremdeles var omkring 1870. Med grunnlag i skriftlig og muntlig materiale fra perioden fra 1900 og frem til 1930-tallet, beskrev han årets gang og de ulike oppgaver og hvilke personer som deltok. Ved detaljerte studier vil det her kunne påvises endringer i hushold- og familiestørrelse avhengige av driftsform. Sammenligningen av sammensetningen av husholdene i reindriftsbefolkningen i Karesuando 1886–1919 og i Jukkasjärvi 1884–1919, representerer en situasjon vel et hundre år frem i tid i forhold til det utvalgte skattematerialet.³⁷ Andresen undersøkte endringen i sammensetningen av husholdene som deltok i flytting av reinhjordene. Kildematerialet som lå til grunn besto av et utvalg av reineiere fra Karesuando og Jukkasjärvi.³⁸ En rekonstruksjon av husholdet ifølge Andresen besto av kjernefamilie inkludert fosterbarn, andre slektninger inkludert myndlinger, tjenere og uspesifiserte som omfattet enker og personer det ikke gis nærmere opplysninger om.³⁹ Det ble til sammen identifisert femten forskjellige kategorier av husholdsmedlemmer ut fra slektskap og stilling i husholdet. Dersom alle kategoriene deltok i fellesskapet ville denne gruppen ansees som en storfamilie og karakteriseres som husstand som eventuelt besto av flere hushold. Men Andresen slår fast at et hushold besto av noen personer fra de nevnte kategorier, men det er særlig endringen fra den mer intensive driften til den ekstensive driften hun peker på. Da minket andelen av medlemmer som deltok i alle gjøremål i husholdet gjennom hele året.

Kildematerialet viser at reineierne som ble registrert i første del av 1700-tallet i Senja fogderi, representerer en befolkning som har hatt reindrift som levevei og kan inngå i en intensiv reindrift slik Ruong beskrev.⁴⁰ Utøving av reindriften må i perioder ha krevet flere personer enn de enkle kategoriene mann, kone, mor, far, enke og sønn som det opplyses om i skattelistene. Andresens rekonstruksjon av husholdsammensetning kan være fruktbar å legge til grunn ved analyse av det originale materialet. Personene forsvinner ut av listene ved flytting eller død, ved endring av næringsforhold eller ved at personen bygsler jord eller blir fattig. Når det gjelder endring av personens sosiale posisjon og næringsforhold, kan det også forklares slik at personen sluttet med reindrift som hovednæring. Personen kunne starte med jordbruk og skattlegges som leilending. Det kreves parallelle undersøkelser på individnivå som kan sammenligne jordbruks- og fiskeribefolkningen med personene i reindriftsmaterialet.

Gausvik-saken – et eksempel fra et nærrområde

Som illustrasjon på hva tingbokmaterialet kan omfatte, vil jeg presentere et eksempel på en konflikt om en boplass i Gausvik lokalisert øst på Hinnøya i 1755. Det var utøvet hærverk på en gamle, der et ektepar fremmet en sak mot en navngitt bonde på sommertinget i Sørvik 3.



III.2. En rekonstruksjon av ødeleggelsen av gammen på vinterboplassen i Gausvik, etter beskrivelsene i tingsak fra 1755. Kilde: Qvigstad & Wiklund 1909. Tegning og grafikk: Ernst Høgtun Tromsø Museum – Universitetsmuseet 2007.

juli 1755.⁴¹ Fogden hadde stevnet Christopher Andersen Gaasvig, fordi han hadde øvet vold mot en same i Gausvikmark. Gammen var revet av Christopher mens beboerne var til fjells om sommeren for å vokte reinflokken sin. Eiendelene var kastet ut på marken. Reineieren “finnen” Thomas var ikke til stede i retten, men hans kone Inger Andersdatter møtte:

”(...) og meente at finde deres gamle i behold, hvori de skulle tilholde i vinter, fandt de den ned Reven og deres Tøy paa marken kastet (...)”. Den vinteren ”led de ondt” og måtte bo hos tilfeldige ”got folk” som kunne huse dem.⁴²

Saken gir innblikk i flere sider om samisk bosetning på Hinnøya. Ved siden av informasjon om konflikt mellom gårdsbosetning og reindriftsutøvere, forteller den blant annet om en årssyklus i tilknytning til reindriften, hvordan paret ble tatt hånd om av andre når først overgrepet hadde skjedd, i tillegg til at det var et hærverk som ble behandlet som sak på tinget. Opplysningene gir også et eksempel på hvordan områdene ble utnyttet i en årssyklus. Reineierens familie hadde bosted nede ved sjøen i vinterperioden. Opplysningen om at de hadde vært på fjellet eller i høyereliggende områder og kom ned til sitt vinterbosted, viser en økonomisk tilnærming knyttet til sesongbosetning. En slik utnyttning av områdene kan sees som tilsvarende opplysning som reineier Oskar Henriksen fortalte om sin barndom på nordøstlige Hinnøya tidlig på 1900-tallet.⁴³ Hans familie flyttet rundt på fjellet i et system fra tidlig vår til oktober, mens de bodde i Kongsvik om vinteren.

Folketellings- og kirkebokmaterialet kan utfylles med studier i tingboks- og skiftematerialet for å utdype forholdene.⁴⁴ Da husværet ble revet og eiendelene slengt på marken utenfor, hadde ikke ekteparet tak over hodet. De ble tatt hånd om av naboer og slektninger som de hadde nære relasjoner til. Kan dette sees som et eksempel på slekt-, *verdde*- eller gjestevenskaps-relasjoner? Bostedet ble opplyst å være en gamle, sannsynligvis en *goahtti*, en buesperregamme, en vanlig bolig for vinteropphold. Deres “ejendeele” og “tøy” var slengt på marken. Opplysningen om at vinterboligen også inneholdt gjenstander, klær og annet som ikke var nødvendig for sommerens aktiviteter, og som ble oppbevart der sikkert for bruk til vintersesongen, bekrefter en mer stasjonær tilpasning. Saken ble behandlet på tinget omkring fem år før misjonær Johan Lorentz Burchardt skrev sin dagbok etter sitt besøk i området.⁴⁵ Hvilken straff Christopher Andersen Gaasvigen fikk, er ikke nevnt i den refererte kilden.

Hushold på Storjorda i 1801

Om lag 50 år fremover i tid kan folketellingen av 1801 bidra til ytterligere opplysninger om hva et samisk hushold kunne omfatte på det tidspunkt. Det er registrert tre hushold som på Strømseidet – Storjorda i 1801.⁴⁶ Som kommentar i folketellingen er det opplyst at disse tre husholdene levde av reinsdyr, jordbruk samt fiske. Med utgangspunkt i 1801-tellingen kan de demografiske forhold på Storjorda drøftes. På dette tidspunktet var det til sammen tretten personer i tre hushold i bygda. Denne befolkningen fikk en økning til de i 1900 var til sammen 86 personer i atten hushold og bruksenheter. I 1801 besto sammensetningen av den registrerte befolkningen på Storjorda av syv kvinner og seks menn fordelt i tre hushold. Ved en beregning av gjennomsnittlig husholdstørrelse etter historiker Marianne Jarnæs Erikstads tilnærming, gir det et gjennomsnitt på 4,33 personer per hushold.⁴⁷ De tre husholdene viser ulike størrelser omkring dette gjennomsnittet, og er litt lavere enn landsgjennomsnittet som er omkring fem personer.⁴⁸

	<i>Kvæfiord</i>			
	Hushold registrert på Strømseidet 1801			Alder
1.	Mareth Nilsdatter	Enke	Har Reensdyr og Jord	70
Datter	Ane Pedersdatter			22
Sønn	Jon Pedersen			19
2.	Henrich Pedersen	Lappe Folk	Har Reensdyr og Rydnings Jord samt fisker	36
Kone	Inger Jonsdatter			30
Sønn	Peder			10
Sønn	Jon			8
Datter	Elen Margrethe			2
	Syneve Paulsdatter	Tjenestepige		20
3.	Nils Pedersen	Lappe Folk.	Har Reensdyr og Rydnings Jord samt fisker	28
Kone	Bereth Jonsdatter			27
Datter	Maret			6
Sønn	Jon			3

Kilde: Folketellingen 1801, Qvigstad & Wiklund 1909b: 363.

I det første husholdet var én eldre kvinne – Mareth Nilsdatter, 70 år gammel, som var enke, de øvrige tolv personene var under 40 år og derav fire under 10 år. I en kommentar til folketellingen heter det: "(...) Storjorden, derpaa er en Rydning, begyndt af Peder Henrichsen for omtrent 12 Aar siden, altsaa 1789, og bruges nu af Sønnerne Henrich og Niels Pedersøner (...)".⁴⁹ Gjennom en nærmere studie av de tre husholdene på Storjorda i 1801 blir kildematerialets karakter synliggjort. Det demonstrerer også kompleksiteten i stedets befolkning og dens vilkår. Det ble opplyst at Maret Nilsdatter i hushold én, var enke etter Peder Henriksen og levde med en datter og en sønn etter Peder Henriksen, og hans to sønner var hovedpersoner i henholdsvis hushold to og tre. Det blir opplyst om enkens, datterens og sønnenes alder, men om gjengivelsen av alderen var korrekt kan diskuteres. Erikstad har kommentert at påliteligheten av opplysningene om alder i folketellingen 1801 skiftet.⁵⁰ Når det gjaldt barns alder, så var de regnet som pålitelige, mens de eldres alder var mer upålitelige. Ville enken ha vært fruktbar inntil hun fikk den yngste, hjemmeværende sønnen, omtrent 51 år gammel? Det som kan stilles som spørsmål her, er om enken er mor til datteren og sønnene? Historiker Sølvi Sogner redegjør for at kvinnenes fertilitet i alminnelighet ble avsluttet i begynnelsen av 40-årene.⁵¹ Enken kunne ha vært stemor, men sannsynligvis er hennes og eventuelt sønnenes alder satt for høy. Sønnen i hushold to, er 36 år, og ut fra denne tellingen kan det slutes at i husholdet er det i alle fall fire barn, som på tellingstidspunktet ble angitt var 36, 28, 22, og 19 år, har overlevd. Aldersforskjellen mellom den eldste og den neste og videre til den neste igjen, tyder på at det kan ha vært flere barn. Det kan ha vært jenter eller gutter som var flyttet ut, gift eller fått arbeid på andre gårder, eller de kan ha dødd ved fødsel, som barn eller senere.

Det forelå en forordning om tjenestefolk av 1754 som ga restriksjoner for hvor mange voksne barn som kunne bo hjemme.⁵² Forordningen var strengere for husmenn enn for bønder, siden det hjemlige arbeidskraftsbehovet var mindre for de førstnevnte. Drivkraften var at arbeidskraftbehovet var sterkest på gårdene. Bønder kunne ikke ha flere barn over 18 år hjemme, enn det var nødvendig for gårdsdriften, men for husmenn var det bare lov å ha en sønn og en datter over 16 år boende hjemme. Slik husholdet fremstår i oversikten, kan det synes som om forordningen hadde gyldighet på Storjorda i 1801. Ut fra navnematerialet og deres alder kan det se ut som om hustruene i hushold to og tre er i slekt som søstre. Det foreligger ikke opplysninger om hvor de to søstrene og tjenestepiken kom fra. Det mest nærliggende kan være å anta at de kom fra bygdene i Trondenes. Det er barn både i hushold to og tre. Noen av barna kan ha deltatt i arbeidet, mens de to minste, ett i hvert hushold, måtte ses etter. Tjenestepikens oppgaver er ikke spesifisert, men ut fra det som er fortalt om hva husholdene

hadde som oppgaver, kan hennes arbeid ha bestått i daglig hjelp med arbeid i husholdet som barnepass, arbeid på gården og med dyrene.

Giftermålsalderen for de tre husholdene er antatt ut fra da det første barnet ble født. Dette gjelder særlig for hushold to og tre, selv om det også her kan være feilkilder som dødfødte barn. Når det gjelder det første husholdet, er det her en rekke faktorer som spiller inn. Var Mareth Nilsdatter hans første eller andre kone? Hun ble registrert som enken etter Peder Henriksen, men var hun den kjødelige moren til de ulike barna? Dersom hennes alder ble angitt for høy, så kan hun ha vært yngre enn ca. 33 år da hun fikk sine første barn. Det er alderen hun ville hatt, dersom hun var mor til de øvrige personene registrert på Storjorda. Sannsynligvis vil de øvrige eldste barna ha flyttet ut. Giftermålsalderen for kvinnene i de to øvrige husholdene, er sikrere. Den antas å ha vært henholdsvis 19 og 20 år, og for mennene henholdsvis 25 og 21 år ut fra opplysningene av barnas alder. Situasjonen i 1801 er beskrevet ut fra en enkelt kilde.

Vitneavhør som kilde til kunnskap

I Sør-Troms holdt Peter Schnitler rettsmøter med befolkningen på utvalgte steder i Gratangen, Sørreisa og Malangen, der lokalkjente menn måtte vitne. Jeg har valgt ut et intervju av Ole Olsen, Vitne nr. 12, i Astafjord prestegjeld, som ble utført på Nordstrømmen i 1743.⁵³ Ole Olsen eller "Unge Volla" som han blir kalt i kilden, ble benevnt som "Norsk Bøyde-Lap". Han var født i Fjordbotn i Salangen, og hans foreldre omtales som svenske samer. Han var døpt i lbestad kirke, oppvokst i Salangen, og ble opplært i kristendom av misjonær Stub. Han var over 50 år gammel i 1743, gift og hadde to barn. Om sommeren hadde han bosted på Middagsfjellet i kongens allmenning på sørsiden av fjordbotn i Sørreisa, der han hadde noen rein. Om vinteren var han nede ved fjorden etter å ha sendt reinsdyrene til vinterbeite på østsiden av Kjølen. Da levde han av fiskeri i fjordene og arbeid for bøndene. Han betalte årlig skatt, slik hans far også gjorde. Han gikk siste pinsehelig til alters i Tranøy kirke. Ole Olsen kan identifiseres i en skatteliste over reindriftssamene fra 1737 i Baltestad og Gisund tinglag. Her gis to indirekte opplysninger om kvinners tilstedeværelse som foreldre – mor og far – og gift – med hustru/kone, to barn og hans far. Det er også opplysninger om reieieren, hans hushold samt hans far som betalte skatt og sannsynligvis hadde sitt eget hushold, deres bosetningsforhold og næringsliv som besto av reindrift, fiske og sesongarbeid på gårdene. Videre opplyses det at Ole Olsen bodde ved kysten hele året. Dette eksemplet er representativt for en rekke reindriftutøvere som i motsetning til nomadene som flyttet mellom kyst og innland, oppholdt seg ved kysten hele året.

Deltakere i reindriften på 1700- og 1800-tallet i historisk kildemateriale

De fire presenterte kildetyper – skattemister, tingbøker, folketellinger og vitneavhør – gir ulike inntak til å analysere kjønnsperspektiv og slektskap og belyse kvinners tilstedeværelse, sammensetning av hushold og næringsutøvelse og utnytting av områder i forbindelse med reindriften. Ved å sammenstille opplysninger samt ved å sammenligne med etnografiske/leksikografiske undersøkelser og reiselitteratur fra senere tid, kan konkrete enkeltpersoner følges – i alle fall delvis gjennom enkelte faser av deres livsløp. Ved å belyse deres roller, sosiale status og slektskap gjennom deres næringsforhold og økonomi på utvalgte steder og i større områder, kan det påvises at kvinner bidro i kombinasjonsnæringslivet som i denne sammenheng hadde hovedvekten på reindrift. Det gis spede innblikk i sammensetningen av hushold og informasjon om slektskap og lokalisering. Flere kvinner kommer til syne i kildematerialet, men det er få opplysninger som åpner for en rekonstruksjon av et hushold ut fra listene. I materialet er det kun noen få direkte opplysninger om kvinners tilstedeværelse og deltakelse innenfor reindriften. Enker ble registrert i hele fogderiet, og de opptrådte som aktive reieneiere og skatteyttere over korte og lengre perioder. Det foreligger kun én enkel opplysning om at mødre nevnes i materialet fra Hinnøya. Gjennom de ulike kildegupper gis det innblikk i sammensetning av hushold med kjernefamilie, flere generasjoner og inkludering av tjenere. Tilstedeværelse av barn under 15 år er et tema som kan undersøkes senere. En systematisk behandling og drøfting av kildematerialet har synliggjort at reindriften hadde ulike driftsformer som var nær knyttet til utnyttningen av kystområdene, og det er et stort potensiale for videre studier i det originale materialet om reindriften i Sør-Troms.

Kilder

- Andresen, Astrid, "Omstillingstid. Nomadisk reindrift i Torne lapmark og Troms 1840–1920", doktorgradsavhandling, Universitetet i Tromsø 1991
- Burchardt, Johan Lorentz, "Diarium 1761", manuskript, Universitetsbiblioteket, NTNU – Gunnerusbiblioteket, Trondheim
- Drake, Sigrid, *Västerbottenslapparna under förra hälften av 1800-talet. Etnografiska studier*, Lapparna och deras land skildringar och studier VII, opprinnelig utgitt 1918, Umeå 1979
- Erikstad, Marianne Jarnæs, "Husstandsstrukturen i Nord-Norge etter folketellinga i 1801", hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Bergen 1979
- Evjen, Bjørg og Lars Ivar Hansen, "One people – many names: on different designations for the Sami population in the Norwegian county of Nordland Through the centuries", *Continuity and Change* 24/2/2009
- Frink, Lisa, Rita Shepard og Gregory A. Reinhardt, "Many Faces. An Introduction to Gender Research in Indigenous Northern North America", I: Lisa Frink, Rita S. Shepard og Gregory A. Reinhardt (red.), *Many Faces of Gender. Roles and Relationships Through Time in Indigenous Northern Communities*, Boulder: University Press of Colorado 2002, s. 1–10
- Hagemann, Gro, "De stummes leir? 1800–1900", I: Ida Blom og Sølvi Sogner (red.), *Med kjønnsperspektiv på norsk kvinnehistorie. Fra vikingtid til 2000-årsskiftet*, Oslo 1999, s. 135–226
- Hammond, Hans, *Den Nordiske Missions-historie i Nordlandene, Finmarken og Trundhiems Amt til Lappers og Finners Omvendelse, fra første Begyndelse indtil hen udi Aaret 1727, da Lapperne og Finnernes Apostel Thomas von*

Westen døde, tilligemed denne udødelige Mands Levnetsbeskrivelse: samt Anhang om de første Missionariis og andre Missionens Medhjelpere, uddragne af offentlige Brevskaber og egenhændige Haandskrifter, København 1787

- Hansen, Lars Ivar, "Innledning", I: Peter Schnitler, *Major Peter Schnitlers Grenseeksaminasjonsprotokoller 1742–1745*, bind 3, ved Lars Ivar Hansen og Tom Schmidt, Oslo 1985, s. VII-XLIV
- Hansen, Lars Ivar, *Astafjord bygdebok. Historie 2. Astafjord ca.1570–ca.1730*, Bodø 2003
- Hansen, Lars Ivar og Bjørnar Olsen, *Samenes historie fram til 1750*, Oslo 2004
- Helander, Elina, "Sámi subsistence activities – Spatial aspects and structuration", *Acta Borealia – A Nordic Journal of Circumpolar Studies*, 16/2/1999, s. 7–25
- Lie, Einar og Hege Roll-Hansen, *Faktisk talt. Statistikkens historie i Norge*, Oslo 2001
- Moore, Henrietta L., *Feminism and Anthropology*, Cambridge 1988
- Mordt, Gerd, "Innledning". I: Gerd Mordt (red.), *Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli, bind 5, Møre og Romsdal, Sør-Trøndelag, Nord-Trøndelag, Nordland, Troms*. Riksarkivet, Oslo 2008, s. 9–16
- Nissen, Kristian, "Innledning". I: Peter Schnitler, *Major Peter Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller 1742–1745*, bind 1, ved Ingolf Kvamen og Kristian Nissen, Oslo 1962, s. XIII-L
- Olsen, Janicken Elisabeth, *Ofoten 1701–1801: folketall og etnisk sammensetning, Etniske relasjoner i nordre Nordland i historisk perspektiv*, delrapport nr. 1, Tysfjord 2006
- Qvigstad, Just og Karl B. Wiklund (red.), *Dokumenter angaaende flytlapperne m.m. samlede efter renbeitekommissionens opdrag, bind I*, Renbeitekommissionen af 1907, Kristiania 1909
- Qvigstad, Just og Karl B. Wiklund (red.), *Dokumenter angaaende flytlapperne m.m. samlede efter renbeitekommissionens opdrag, bind II*, Renbeitekommissionen af 1907, Kristiania 1909
- Ruonq, Israel, "Fjällapparna i Jukkasjärvi socken". *Geographica skrifter från Upsala universitetets geografiska institution, No 3*, Uppsala 1937
- Schnitler, Peter, *Major Peter Schnitlers Grenseeksaminasjonsprotokoller 1742–1745*, bind 2, ved Just Qvigstad og Karl B. Wiklund, Oslo 1929
- Schnitler, Peter, *Major Peter Schnitlers Grenseeksaminasjonsprotokoller 1742–1745*, bind 1, ved Ingolf Kvamen og Kristian Nissen, Oslo 1962
- Schnitler, Peter, *Major Peter Schnitlers Grenseeksaminasjonsprotokoller 1742–1745*, bind 3, ved Lars Ivar Hansen og Tom Schmidt, Oslo 1985
- Sogner, Sølvi, *Far sjøl i stua og familien hans. Trekk fra norsk familiehistorie før og nå*, Oslo 1992
- Solem, Erik, *Lappiske rettsstudier*, Instituttet for sammenlignende kulturforskning, opprinnelig utgitt 1933, Oslo 1970
- Steen, Adolf, *Samenes kristning og Finnemisjonen til 1888*, Egede Instituttet, Oslo 1954
- Storm, Dikka, "Reindrift, hushold og kjønn i Sør-Troms på 1700-tallet. Et forsøk på en metodisk diskusjon", *Njaarke: tjaalegh Harranen giesieakademijeste / skrifter fra Sommerakademiet på Harran 1/2007*, s. 77–89
- Storm, Dikka, "Gressmyrskogen – en bygd på Senja. Bosetningsmønsteret i markebygdene 1700–1900", *Skriftserien for Senter for samiske studier 15/2008*
- Storm, Dikka, "Peter Schnitler og grenseundersøkelsene i 1740-årene", *Ottar – Populærvitenskapelig tidsskrift fra Tromsø Museum 1/2010*, s. 40–47
- Storm, Dikka, "Storjorda – Stuoraggiiddi som sted. Hva spor kan fortelle. Identitetsforvaltning i samiske bygder i Sør-Troms", upublisert manus, Tromsø Museum 2014
- Tringham, Ruth, "Households with faces: the challenge of gender in prehistoric architectural remains". I: J. M. Gero, J. M. and M. W. Conkey (red.), *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*, Oxford 1991, s. 93–131
- Turdfjäll, Jacob, *Utdrag af Juckasjervi Församlings Kyrko-Böcker och Folk-Tabeller, för 50 år, ifrån 1725, til och med 1774, med Anmärkningar*, Kungl. Vetenskaps Akademiens Handlingar, Stockholm 1779
- Woods, Robert, *Popular analysis in geography*, London og New York 1979

Noter

- 1 Undersøkelsen inngår i et prosjekt om markebygder i Sør-Troms sett i en periode fra 1700 og frem til i dag, Storm 2007, Storm 2008.
- 2 Solem 1970, s. 81-84; Helander 1999; Hansen og Olsen 2004, s. 176–185. I dag er ordningen nært knyttet til reindriftssamfunnet.
- 3 Frink, Shepard and Reinhardt 2002.
- 4 Woods 1979, s. 127.
- 5 Ibid.

- 6 Erikstad 1979.
- 7 Ibid.
- 8 Drake 1918, s. 226.
- 9 Drake 1918, s. 220 ff.
- 10 Helander 1999, s. 13.
- 11 Andresen 1991.
- 12 Ibid.
- 13 Moore 1988.
- 14 Frink, Shepard and Reinhardt 2002.
- 15 Tringham 1991; Frink, Shepard og Reinhardt 2002, s. 3.
- 16 Sogner 1992, s. 16.
- 17 Norges Offisielle Statistikk B 106 Norges første folketelling 1769. Statistisk sentralbyrå, Oslo 1980.
- 18 Turdfjäll 1779.
- 19 Den første folketelling i Danmark-Norge ble gjennomført 15. august i 1769/70. Det er den første tellingen som omfatter hele befolkningen dvs. begge kjønn, og der navn og alder på den enkelte person er angitt. 1801-tellingen ble holdt om vinteren for bedre å dekke også den mannlige del av befolkningen, som ved forrige folketelling høsten 1769/70 var ute på fiske.
- 20 Lie og Røll-Hansen 2001.
- 21 Folketellingen 1801.
- 22 Qvigstad og Wiklund 1909, bind 2. Både tingbokmateriale og skatt av reindriftssamer er blitt ekserpert og publisert i sammenheng med kommisjonsarbeidene som førte til Reinbeitekonvensjonen 1919 mellom Sverige og Norge. Denne publikasjonen gir en god oversikt over kildemateriale tilknyttet reindriften fra 1500-tallet og frem til 1900-tallet. For utvalgte perioder var informasjonen som kommer frem i kildene viktig som grunnlag for utarbeidingen av Lappekodisillen.
- 23 Evjen og Hansen 2009, s. 214
- 24 Storm 2010; Mordt 2008.
- 25 Nissen 1962; Hansen 1985.
- 26 Helset hadde tidligere arbeidet i misjonen som uordinert misjonær i Overhalla og i Vefsn i to perioder fra 1721–1738, Steen 1954 s. 403. Han hadde tjent hos Thomas von Westen allerede på Veøy og ifølge Hammond 1787, s. 866, opplyses det at han var både smed og snekker.
- 27 Undersøkelsene er publisert i tre bind, Schnitler 1929, Schnitler 1962 og Schnitler 1985.
- 28 Qvigstad og Wiklund 1909, bind 2, s. 312.
- 29 Ibid.
- 30 Storm 2014.
- 31 Hansen 2003, s. 460.
- 32 Studien fokuserte særlig på den fastboende befolkningen ut fra leidangslister, et sjeleregister fra 1749, ekstraskattemanntall av 1763 og folketellingen 1801 (Olsen 2006, s. 42, 67–72).
- 33 Qvigstad og Wiklund 1909, bind 2, s. 313.
- 34 Turdfjäll 1779, s. 56–57.
- 35 Turdfjäll 1779, s. 62, 58.
- 36 Ruong 1937, s. 22–26.
- 37 Andresen 1991.
- 38 Andresen 1991, s. 49.
- 39 1. Hovedperson, 2. Hustru, 3. Barn, 4. Pike, 5. Dreng, 6. Fosterbarn, 7. Foreldre, 8. Søsken, 9. Svoger, 10. Myndling, 11. Svigerdatter, 12. Nieser og nevøer, 13. Barnebarn, 14. Svigermor, 15. Uspesifisert. Andresen 1991, s. 202–203.
- 40 Ruong 1937.
- 41 Qvigstad og Wiklund 1909, bind 2, s. 355.
- 42 Ibid.
- 43 Muntlig meddelelse O. Henriksen 1999.
- 44 Storm 2007.
- 45 Burchardt 1761.
- 46 Qvigstad og Wiklund 1909, bind 2, s. 363.
- 47 Erikstad 1979, Hagemann 1999, s. 146.
- 48 Hagemann 1999, s. 146.
- 49 Senjen og Tromsø Fogedregnskab for 1801, Spec. 12 (Fortegnelse over Rydnings-pladser) nævnes under Kvæfjord Tinglag (Qvigstad & Wiklund 1909, bind 2, s. 363).

Berørt av bygninger, Nordlit 36/2015

50 Erikstad 1979, s.13.

51 Sogner 1990, s. 57–58.

52 Sogner 1990, s. 37.

53 Schnitler 1929, s. 276–83, 419–20.